

Проблеми тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм

В.В. Бойко

аспірант кафедри теорії та філософії права, Львівський національний університет ім. Івана Франка

Науковий керівник:

В.М. Косович
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права, перший заступник декана, заступник із наукової роботи, Львівський національний університет ім. Івана Франка

У статті запропоновано визначення тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм, проаналізовано найефективніші для цього способи тлумачення. Запропоновано алгоритм дій для вирішення конкуренції правових норм при одночасній дії змістовного та темпорального принципів застосування правових норм.

В статье предложено определение толкования правовых норм как способа установления наличия и решения конкуренции правовых норм, проанализированы самые эффективные для этого способы толкования. Предложен алгоритм действий для решения конкуренции правовых норм при одновременном действии содержательного и темпорального принципов применения норм права.

This article offers a definition of interpretation of the legal norms, as a way to determine whether there is a competition of legal norms and as a way to solve it. Also the most effective methods of such interpretation are analysed and the algorithm of solving of the legal norm competition in the case of simultaneous action of content-oriented and temporal principles is being introduced.

Ключові слова: тлумачення правових норм, конкуренція правових норм, змістовний і темпоральний принципи застосування правових норм.

Постановка проблеми

Конкуренція правових норм є ситуацією нетипового правозастосування, коли на нього претендують дві або більше правові норми, які перебувають між собою у функціональному зв'язку та відрізняються за обсягом дії. Правильне встановлення наявності такої нетипової ситуації правозастосування, а також її вирішення є запорукою ефективного досягнення цілей праворегулювання. Тлумачення є одним із способів виявити зв'язки між конкуруючими нормами, а також за допомогою з'ясування змісту статей – вирішити наявну конкуренцію правових норм. При вирішенні цієї конкуренції постає проблема вибору принципу застосування – змістовного чи темпорального.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Юридична доктрина не приділяла зна-

чної уваги проблематиці конкуренції правових норм і зокрема способам її встановлення, усунення чи вирішення. Однак тут варто виділити дослідження А.Е. Арзуманяна, який присвятив один із розділів своєї дисертації проблематиці механізму вирішення конкуренції правових норм [1, с. 139-175]. Питання тлумачення правових норм активно досліджується як вітчизняними, так і російськими вченими. Це, зокрема, А.В. Поляков, А.Ф. Черданцев, С.С. Алексєєв, В.В. Діаконов, В.Н. Хропанюк, Ю.С. Болонін, Н.А. Власенко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки поняття «конкуренція правових норм» недостатньо висвітлене в науковій літературі, питання щодо її розв'язання, зокрема за допомогою тлумачення змісту норм права, досі залишаються

невирішеними. Не встановлено, які способи тлумачення є найефективнішими для встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм, а також у доктрині немає однозначного підходу щодо пріоритету темпорального чи змістовного підходів до застосування правових норм.

Формулювання цілей статті

Мета статті – встановлення змісту поняття «тлумачення правових норм» у значенні способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм і визначення видів тлумачення, які найефективніше можуть виконати це завдання, а також визначення застосування темпорального чи змістовного принципів, що є найбільш ефективним при вирішенні конкуренції правових норм.

Виклад основного матеріалу дослідження

Конкуренція правових норм – це різновид юридичної колізії, що полягає у формі співвідношення двох або більше різних за обсягом (об'ємом дії) правових норм, які регулюють одне й те ж коло суспільних відносин, і передбачена правотворчим органом з метою більш повного та ефективного врегулювання суспільних відносин. Крім цього, конкуренція є випадком нетипового правозастосування. Так, у своєму дисертаційному дослідженні О.К. Марін відносить конкуренцію правових норм саме до нетипових ситуацій правозастосовного процесу, як надмір правового регулювання, який поділяється на 1) колізію правових норм, при якій норми суперечать одна одній та 2) конкуренцію правових норм, при якій зв'язок між нормами не має суперечливого характеру [2, с. 27-28], і зазначає, що «...з'ясування родового поняття для конкуренції правових норм – нетипові ситуації правозастосовного процесу – дає змогу визначити конкуренцію норм права, як нетипову ситуацію правозастосовного процесу, сутність якої полягає в наявності в законодавстві надміру правового регулювання за відсутності суперечності приписів норм права».

І хоча ми вважаємо конкуренцію право-

вих норм не надміром правового регулювання, а нормальним процесом і наслідком конкретизації та спеціалізації в праві, нетиповість правозастосовного процесу за її наявності часто вимагає глибокого усвідомлення змісту правових норм і визначення їх взаємозв'язку. Саме для цього необхідне тлумачення правових норм, що допомагає не лише встановити чи наявна конкуренція правових норм, а й знайти способи її вирішення.

Як відомо, тлумачення правових норм – це мисленнєвий процес, який включає в себе два аспекти: внутрішній (з'ясування змісту норм права самим суб'єктом, що здійснює тлумачення) і зовнішній (роз'яснення змісту правової норми для інших осіб). Це складне явище інтелектуально-вольового характеру, спрямоване на пізнання та роз'яснення змісту правової норми з метою найбільш правильної її реалізації. Так, А.В. Поляков зазначає, що у прикладному, правореалізаційному значенні тлумачення являє собою «індивідуальний інтелектуальний процес, спрямований, по-перше, на встановлення змісту правових текстів щодо поведінки правових суб'єктів, а по-друге, на роз'яснення цього змісту іншим суб'єктам правової комунікації» [3, с. 804]. Подібної думки дотримується й А.Ф. Черданцев, який під тлумаченням права розуміє «з одного боку, певний мисленнєвий (пізнавальний процес), спрямований на пояснення знакової системи, а з іншого – результат цього процесу, виражений у сукупності висловлювань природної мови, що надає вказаній системі визначене значення (смісл)» [4, с. 5].

Тлумачення правових норм як діяльність для встановлення та вирішення конкуренції правових норм є наслідком того, що в самій природі правової норми часто закладена необхідність її інтерпретації. Слідуючи принципу законодавчої економії, законодавцем створюється максимально місткий і короткий законодавчий текст. Із теорії інформації відомо, що будь-яка передача інформації пов'язана з неминучою втратою певної її частини. Текст правової

норми завжди недостатній для отримання всієї закладеної в ній інформації, яка тому повинна бути розкрита іншими засобами, – зокрема, за допомогою інтерпретації або тлумачення [5, с. 54]. Тому законодавцем закладається лише потенція конкуренції правових норм у законодавстві, а правозастосувач шляхом змістовного системного тлумачення «приводить її в життя», перетворює з потенції в реальну існуючу правозастосовну ситуацію, яку потрібно вирішити.

Тому тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм – це діяльність уповноважених суб'єктів із уясування та роз'яснення змісту загальної норми та спеціальної норми і функціонального зв'язку між ними, а також визначення пріоритетності їх застосування.

З приводу видів тлумачення правових норм у юридичній науці існують різноманітні точки зору. Більшість учених погоджуються з тим, що можна виділити такі види (способи) тлумачення правових норм, як граматичний, логічний, систематичний та історичний. Дослідник А.Ф. Черданцев додатково виділяє функціональний спосіб, зазначаючи, що функціональне пізнання – це роз'яснення з урахуванням умов, у яких ця норма реалізується, та обставин, що на неї впливають. При цьому мають значення такі фактори, як правосвідомість, юридична практика та мораль [6, с. 5].

Хабрієва Т.Я. звертає увагу на особливий вид тлумачення правових норм – конституційне тлумачення, що постає як «особливий вид правової діяльності вищого судового органу, спрямований на оцінку правових актів, охорону Основного закону, забезпечення всіх форм реалізації права, на попередження всіх видів правопорушень» [7, с. 25].

Цікавий розподіл видів тлумачення залежно від засобів пропонує у своєму дисертаційному дослідженні А.Г. Манукян: «Закон може бути витлумачений як на основі засобів, що містяться в ньому самому, так і на основі даних, що знаходяться поза ним. Залежно від цього, за характе-

ром засобів тлумачення в теорії права виділяють: граматичне, логічне і системне тлумачення, з одного боку, та історичне і доктринальне – з іншого» [8, с. 34]. Перші три види тлумачення не виходять за рамки діючого законодавства та вважаються найбільш достовірними. Якщо за допомогою граматичного, логічного та системного тлумачення вдається з'ясувати дійсний зміст норми, йому слід надавати перевагу перед результатами інших видів тлумачення.

Виходячи з розуміння конкуренції правових норм як різновиду юридичної колізії, що полягає у формі співвідношення двох або більше різних за обсягом (об'ємом дії) правових норм, які регулюють одне й те ж коло суспільних відносин, та яка передбачена правотворчим органом з метою більш повного й ефективного врегулювання суспільних відносин, можна констатувати, що найефективнішими видами тлумачення для встановлення її наявності та вирішення є логічне і системне тлумачення.

Логічне тлумачення передбачає з'ясування змісту правової норми шляхом співставлення її змісту зі змістом інших чинних правових норм. Логічне тлумачення вимагає використання певних логічних прийомів, зокрема, законів формальної логіки (тотожності, непротиріччя, виключення третього, достатнього обґрунтування), а також логічних операцій (аналіз і синтез, побудова силогізмів, узагальнення, конкретизація тощо).

Питання щодо логічного тлумачення в юридичній науці вважається спірним. Так, деякі вчені обмежують сферу логічного тлумачення лише самим змістом норми, що піддається тлумаченню, а коли йдеться про порівняння її з іншими правовими приписами, то таке тлумачення називають систематичним [9, с. 304, 145, 237].

На нашу думку, логічне тлумачення не може обмежуватися лише застосуванням логічних прийомів до змісту окремої правової норми. Її логічність або нелогічність може бути зрозумілою та витлумаченою лише у зв'язку з іншими нормами, що

містяться в законодавстві. Особливо актуальним це є для встановлення наявності конкуренції правових норм, коли логічне та систематичне тлумачення обов'язково застосовують взаємопов'язано. Так, у сучасному законодавстві, особливо його кодифікованих галузях, окремий правовий припис, як правило, не виражає думку законодавця повністю, а тому для з'ясування його дійсного змісту необхідним є співставлення декількох правових норм.

Систематичне тлумачення з'ясовує дійсне значення змісту правових норм шляхом дослідження їх місця в тій чи іншій системі права, тобто завдяки встановленню структурних і функціональних зв'язків між правовими нормами, правовими інститутами, галузями права. Якщо предметом логічного тлумачення є зв'язок змісту правових норм, то предметом систематичного – визначення суті їх зв'язків між собою. Залежно від того, у якій галузі права, у загальній чи особливій частині законодавчого акта, у якому розділі чи главі нормативного акта розміщується ця норма, вона набуває різного змісту і значення.

Системне тлумачення передбачає, що правовій нормі надається той зміст, який відповідає її розміщенню в системі права. При встановленні та вирішенні конкуренції правових норм особливого значення набуває визначення галузевої приналежності норми, оскільки конкурувати можуть лише ті норми, що регулюють спільне коло суспільних відносин. Зокрема, норми цивільного та господарського права, які хоча є різними за галузевою приналежністю, але однаково регулятивними щодо того ж кола суспільних відносин, у цьому разі – майнових.

При застосуванні системного способу тлумачення для встановлення наявності конкуренції правових норм необхідно зважати на такі особливості:

- конкуруючі норми можуть закріплюватися законодавцем у примітках до відповідних статей, а також посиланнях;
- у преамбулі чи перших статтях закону, що містить норму, яка тлумачиться, можуть міститися реквізити нормативно-

правових актів, наділених системними зв'язками з цим законом;

- норма, яка містить формулювання «...якщо інше не передбачено законом», «...якщо інше не зазначено в законодавстві», вказує на можливі норми-винятки, на які необхідно зважати при її тлумаченні.

При проблемі вирішення конкуренції правових норм за допомогою системного тлумачення важливим є співвідношення змістовного та темпорального принципів застосування правових норм. У доктрині існує правило про те, що спеціальна норма, прийнята пізніше, має пріоритет у застосуванні перед загальною. Проблема полягає ж у ситуації, коли спеціальна норма була прийнята раніше, ніж загальна і вони одночасно є чинними. У такому разі підлягає застосуванню спеціальна правова норма чи загальна?

Потрібно зауважити, що ієрархічний принцип має пріоритет над іншими. Загальна норма, що міститься в нормативному акті вищої юридичної сили, матиме пріоритет у застосуванні над спеціальною нормою, яка міститься в нормативному акті з нижчою юридичною силою. Щодо співвідношення змістовного та темпорального принципів досі триває дискусія.

Зокрема, Н.А. Власенко вважає, що перевагу має змістовний принцип, тобто більш загальна норма, прийнята пізніше, не скасовує дії прийнятої раніше спеціальної норми. Це пояснюється тим, що законодавець виходить із мети збереження стабільності системи права, необхідності стабільно регулювати суспільні відносини [10, с. 93].

Протилежної думки дотримується С.П. Погребняк: «При збігу темпоральної та змістовної колізії, що виникає внаслідок більш пізнього введення в дію загальної норми, пріоритет віддається спеціальній нормі, хоча її і прийнято раніше» [11, с. 12].

Законодавець у свою чергу намагається вирішити певні темпоральні та змістовні неузгодженості шляхом вказівки в самому нормативно-правовому акті: «Закони та інші нормативно-правові акти, прийняті

до набрання чинності цим законом, діють у частині, що не суперечать цьому закону». Таке положення міститься і в Конституції України (Розділ 15 «Перехідні положення»), і в інших нормативно-правових актах, наприклад, законах України «Про ветеринарну медицину» (ч. 2 Прикінцевих положень), «Про телебачення і радіомовлення» тощо.

Один із декількох проектів Закону України «Про закони і законодавчу діяльність» від 22 травня 2005 р. № 3265-4 у ст. 40 передбачав, що в разі суперечностей між законами, які мають однакову юридичну силу, застосовується закон чи окремі положення закону, які набрали чинності останніми, а при одночасному набранні чинності законами, що суперечать один одному, застосовуються відповідні положення Конституції України або закону вищої щодо них юридичної сили, а за відсутності таких положень застосовується закон, предметом якого є спеціальне регулювання цього кола суспільних відносин [12].

Аналіз наукової літератури показує, що багато вчених схиляються до пріоритету темпорального принципу. Так, В. І. Шишкін та Н. І. Хавронюк при перерахуванні правил вирішення колізій розташовують темпоральний принцип після ієрархічного, однак перед змістовним [13, с. 9].

Крім викладених вище підходів, А.М. Мірошниченко звертає увагу на третій підхід, який у науковій літературі мало представлений, однак втілюється на практиці в Туреччині [14, с. 25]. Цей підхід полягає в запереченні заздалегідь встановленої ієрархії між змістовним і темпоральним принципами. «У правовій доктрині Туреччини прийнято вважати, – зазначає вчений, – що прийнята пізніше загальна норма може не скасовувати дію попередньої спеціальної в силу принципу *lex specialis*. Між тим, даний принцип не може бути автоматично застосований в усіх справах. Колізія вирішується судом відповідно до «уявного наміру законодавця». Суддя повинен з'ясувати намір законодавця, для цієї мети може використати історичний метод тлумачення».

То ж який підхід є правильним? На думку, А.М. Мірошниченка, між темпоральним і змістовним принципами подолання колізій відсутнє заздалегідь визначене абсолютне відношення підпорядкування. У кожній конкретній ситуації необхідно з'ясувати зміст дійсної волі законодавця та, залежно від контексту, віддавати перевагу або змістовному, або темпоральному принципу.

Досліджуючи це питання, ми дійшли висновку, що дійсно заздалегідь встановлювати пріоритет одного принципу над іншим (ідеться про змістовний і темпоральний) було б недоцільно. З одного боку, законодавець може змінити встановлене ним раніше рішення, а отже, встановивши нову загальну норму, скасувати попередні спеціальні. З іншого боку, якщо немає прямої вказівки на те, що такі норми скасовуються, то немає достатніх підстав вважати їх такими, а вирішення конкуренції правових норм відбуватиметься за пріоритетом спеціальної норми, хоча загальна була прийнята пізніше. Однак так званий третій підхід теж має свої недоліки. Оцінка в кожному окремому випадку пріоритетності того чи іншого принципу призведе до неоднакового застосування закону на території України, адже скільки суддів, стільки й думок. Крім того, така оцінка вимагає високих теоретичних знань, системного знання законодавства, чого часто бракує суб'єктам застосування права. Ідеться, звичайно, не про суддів чи прокурорів, а про співробітників органів місцевого самоврядування, виконавчої влади, які уповноважені видавати нормативні акти.

Видається, що за таких умов особлива роль повинна бути закріплена за вищими судовими інстанціями, які з метою уніфікації застосування законодавства щодо певних категорій справ приймають рекомендації для правозастосовних органів. Важливого значення також набуває підготовка кадрів усіх рівнів, які у своїй роботі можуть зіткнутися з вирішенням питань пріоритетності змістовного чи темпорального принципів.

Ми ж пропонуємо такий алгоритм дій за

наявності складної правозастосовної ситуації, що може бути вирішена як за темпоральним, так і за змістовним принципами:

- спершу необхідно при можливості застосувати ієрархічний принцип, тобто обрати ту норму права, яка міститься в нормативно-правовому акті, що має вищу юридичну силу;

- якщо норми містяться в однопорядкових нормативно-правових актах (з однаковою юридичною силою) і в них не вказано, чи скасовуються попередні правові норми з цього питання, то слід із урахуванням практики застосування, роз'яснень вищих судових органів та слідуючи логіці законодавця обрати в конкретній ситуації пріоритетний принцип, керуючись при цьому таким:

1) несуперечність основоположним принципам верховенства права;

2) несуперечність нормам суспільної моралі, загальнолюдським принципам;

3) відповідність Конституції України та міжнародним договорам України;

4) дотримання духу закону, яким регулюються спірні правовідносини;

5) застосування принципу з метою ефективного врегулювання суспільних відносин для захисту прав і свобод людини та громадянина.

Вищенаведений пункт при цьому застосовується з приматом темпорального принципу. Змістовний принцип застосову-

ється у виняткових обставинах, коли виявляється, що дотримання попередньо зазначених правил неможливе із застосуванням темпорального принципу.

Висновки

Тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм – це діяльність уповноважених суб'єктів із уясування та роз'яснення змісту загальної норми та спеціальної норми і функціонального зв'язку між ними, а також визначення пріоритетності їх застосування. Наявність конкуренції правових норм може бути виявлена за допомогою логічного та системного способів тлумачення, що застосовуються спільно, у взаємозв'язку. При здійсненні тлумачення з метою виявлення конкуренції необхідно звертати увагу на форму викладу правової норми (чи містить вона примітки, посилання), а також на формулювання її змісту, що можуть вказувати на місце розташування іншої норми, з якою вона може мати зв'язки конкуренції.

При вирішенні конкуренції правових норм необхідно керуватися принципом про перевагу спеціальної норми над загальною. Якщо ж спеціальна норма була прийнята раніше загальної та вони одночасно є чинними (темпоральний і змістовний принципи накладаються один на одного), то пропонується вищевказаний алгоритм вирішення такої ситуації.

Список використаних джерел

1. Арзуманян А.Э. Конкуренция норм в русском праве : дис. ... канд. юрид. наук / Арам Эдвардович Арзуманян. – Саратов, 2009. – 176 с.
2. Марін О.К. Конкуренція кримінально-правових норм : дис. ... канд. юрид. наук / Олександр Костянтинівич Марін. – Львів, 2001. – 235 с.
3. Поляков А.В. Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : Курс лекций / А.В. Поляков. – С.-Пб.: Изд. Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – 472 с.
4. Черданцев А.Ф. Толкование советского права / А.Ф. Черданцев. – М., 1979. – 168 с.
5. Грязин И.Н. Текст права : Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / И.Н. Грязин. – Таллин: Ээсти Раамат, 1983. – 187 с.
6. Там же.
7. Хабриева Т.Я. Толкование Конституции Российской Федерации : теория и практика / Т.Я. Хабриева. – М., 1998. – 245 с.
8. Манукян А.Г. Толкование норм права : Виды, система, пределы действия : дис. ... канд. юрид. наук / Артём Генрихович Манукян. – С.-Пб., 2006. – 177 с.

9. *Алексеев С.С.* Общая теория права.: курс в двух томах. Т.2 / С.С. Алексеев – М.: Юрид. лит., 1982. – 359 с.
10. *Лившиц Р.З.* Теория права. Учебник/ Р.З. Лившиц. – М.: Изд. «БЕК», 1994. – 224 с.
11. *Спиридов Л.И.* Теория государства и права / Л.И. Спиридонов. – СПб, 1995. – 302 с.
12. *Власенко Н.А.* Коллизионные нормы в советском праве / Н.А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Ирк. ун-та. – 1984. – 99 с.
13. *Погребняк С.П.* Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук., спец. 25.00.01. «Теорія та історія державного управління» / С.П. Погребняк. – Х.: НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2001. – 19 с.
14. Проект Закону України «Про закони і законодавчу діяльність» № 3265-4 від 22.05.2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу://http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=12103
15. *Шишкин В.* Отрасли права и система законодательства Украины : современное состояние и перспективы / В. Шишкин, Н. Хавронюк // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1996. – № 1. – С. 7 – 16.
16. *Мірошниченко А.* Співвідношення темпорального та змістовного принципів вирішення правових колізій / А. Мірошниченко // Право України. – 2008. – № 5. – С. 24 – 28.